

PALŦEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RuG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN

2002 & 2003

redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmelhout.

INHOUD

Voorwoord	ix
H.T. WATERBOLK Het geheim van het oude heideland	1
VEERLE ROTS, DICK STAPERT EN LYKKE JOHANSEN Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek	11
LYKKE JOHANSEN, MARCEL NIEKUS EN DICK STAPERT Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt	16
R.T.J. CAPPERS EN W.A. YTSMA Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal	21
HENNY GROENENDIJK Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.)	27
WIETSKE PRUMMEL EN MARCEL J.L.TH. NIEKUS De laatmesolithische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003	31
P.J. BAAK, S. BOTTEMA, R.T.J. CAPPERS EN H. WOLDRING Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.)	38
SYTZE BOTTEMA Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.)	45
NICOLIEN BOTTEMA-MAC GILLAVRY Hergebruik van hout in de prehistorie?	48
BJØRN SMIT EN DAAN RAEMAEKERS Waardevol vuursteen? Waardering en selectie van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland	54
R.T.J. CAPPERS, Y. BOEKEMA EN S.A. MULDER Zaadgrootte als domesticatiekenmerk	58
O.H. HARSEMA De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan	64
ELSA KLEINE, HENK WOLDRING, RENÉ CAPPERS EN PETER ATTEMA Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië): analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano	68

D.C.M. RAEMAEKERS Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbancultuur	74
ILONA KAPTEIN Archeozoologisch onderzoek van paardachtigen (<i>equidae</i> sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten	78
J.E.A. JANS EN R.T.J. CAPPERS Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst	82
SOFIA VOUTSAKI The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA	89
PETER ATTEMA, RIK FEIKEN, TYMON DE HAAS, MARTIJN VAN LEUSEN EN JOKE OOSTERHUIS Survey in het dal van de Astura, 2003	92
S.A. MULDER EN R.T.J. CAPPERS Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek	98
REINDER REINDERS Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Sourpi. Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002	104
PETER ATTEMA, JAN DELVIGNE EN MARTIJN VAN LEUSEN Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta, Francavilla Marittima (Calabria), en het <i>Raganello Archaeological Project</i>	111
M.A. TENSEN, O.M.H. DE VRIES, J. HILLE EN R.T.J. CAPPERS Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte	117
PIETER BAAK Maalstenen bij de Dogon (Mali)	122
P.B. KOOI EN M.J.M. DE WIT Borger <i>revisited</i> , de nederzetting op de Daalkampen (Dr.)	129
INGER WOLTINGE EN WIETSKES PRUMMEL Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd	134
T. BLOKZIJL Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust- <i>villae</i> in Latium (Midden-Italië)	139
J.T. ZEILER Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.)	143
EGGE KNOL EN XANDRA BARDET <i>Fremde im Frühmittelalter</i> : Noord-Nederland	146

YPIE AALDERS, HELLE MOLTHOF, WIEKE DE NEEF EN REINDER REINDERS Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.). Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen?	150
JESSICA GRIMM Monnikenwerk	155
A. JAGER De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.)	159
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.)	165
A. JAGER Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.)	171
V.R. RIDDERBOS EN J.M. BOS Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.)	175

VOORWOORD

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

WAARDEVOL VUURSTEEN?

WAARDERING EN SELECTIE VAN STEENTIJDVIND- PLAATSEN IN PLEISTOCEEEN NOORD-NEDERLAND

Bjørn Smit en Daan Raemaekers

In 2004 is gestart met het onderzoek 'Valuable flints? The assessment and selection of stone age sites in the Northern Netherlands'. Het hieronder gepresenteerde onderzoek richt zich specifiek op de problematiek aangaande oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd. Dit betreft het onderzoek naar de wetenschappelijke (rest)waarde van deze vuursteenvindplaatsen en het opstellen van criteria aan de hand waarvan deze vindplaatsen gewaardeerd en geselecteerd kunnen worden in het kader van de Archeologische Monumentenzorg (AMZ). Als gevolg van 'sluipende' erosie worden de vuursteenvindplaatsen in Noord-Nederland steeds verder aangetast. De geleidelijke achteruitgang van het archeologische bodemarchief is een proces dat al een tijd onderkend wordt. Recentelijk is deze problematiek in het kader van vuursteenvindplaatsen uit de steentijd in Noord-Nederland kort samengevat door Niekus & Reinders (2002). In dat artikel presenteren zij het project 'vuursteenvindplaatsen in Noord-Nederland' en formuleren ze een aantal problemen met betrekking tot de studie en de staat van het bodemarchief uit de steentijd in Noord-Nederland.

In Noord-Nederland worden in het bijzonder de provinciaal archeologen geconfronteerd met de enorme hoeveelheid bekende (verstoorde) steentijdvindplaatsen die moeten worden meegewogen in allerlei beleids- en landinrichtingsbeslissingen. Daarom zijn bij de start van dit onderzoek bezoeken gebracht aan onder andere de provinciaal archeologen van de drie noordelijke provincies en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Het doel hiervan was te achterhalen wat vanuit de beleidskant gezien de problematiek is ten aanzien van de steentijdvindplaatsen. De probleemstellingen van het onderzoek zijn: a. Wat is de wetenschappelijke waarde

van de (deels) verstoorde oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd? b. Op welke wijze en op welke schaal levert het onderzoek van deze vindplaatsen informatie over (de leefwijze van) samenlevingen uit de steentijd?

Voor de financiering van het project is aansluiting gezocht bij het stimuleringsprogramma Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling (BBO) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het doel van dit programma is om een wetenschappelijke bijdrage te leveren aan het actuele beleidsvraagstuk van de archeologisch-historische waarden in de ruimtelijke ontwikkeling (Bloemers, 2001: p.1). Het onderzoek binnen dit programma is een vorm van toegepaste wetenschap omdat het zowel een maatschappelijke als een wetenschappelijke invalshoek heeft.

Steentijd Noord-Nederland

In de drie noordelijke provincies zijn duizenden locaties bekend waar vuurstenen worden aangetroffen aan het huidige oppervlak. Veel van deze locaties zijn in de loop der jaren ontdekt door amateur-archeologen. Het betreft veelal vondsten van artefacten en afval uit de steentijd (Laat-Paleolithicum, Mesolithicum, Neolithicum). Een gemeenschappelijk kenmerk van deze vindplaatsen is dat de vondsten aan het oppervlak liggen en dat het vondstniveau is opgenomen in de bouwvoor. Door agrarische activiteiten zoals ploegen komen de vuurstenen aan het huidige oppervlak terecht. De agrarische activiteiten hebben twee gevolgen. Aan de ene kant wordt het vondstniveau verstoord, waardoor de ruimtelijke samenhang tussen artefacten onderling, de samenhang tussen grondsporen onderling en de samenhang tussen artefacten en grondsporen vernietigd wordt. Aan

de andere kant worden juist door de agrarische activiteit de vondsten zichtbaar aan het oppervlak, wat de kans op ontdekking aanzienlijk vergroot. Met behulp van oppervlaktekartering kunnen deze vindplaatsen relatief gemakkelijk opgespoord worden.

Gezien het grote aantal oppervlaktevindplaatsen is het niet mogelijk deze vindplaatsen binnen de huidige AMZ afzonderlijk te onderzoeken. De bestaande waardering- en selectiesystematiek is ontoereikend voor de waardering en selectie van individuele oppervlaktevindplaatsen. Daarnaast is vindplaatsgericht onderzoek erg kostbaar en tijdsintensief. Voor vindplaatsgericht onderzoek, zoals typologische en technologische studies, gebruikssporenanalyse etc. is het noodzakelijk dat het vuursteenmateriaal ook werkelijk bestudeerd kan worden. Een voorwaarde hiervoor is dat de vindplaats (deels) moet worden opgegraven, wat een vernietiging van een deel van het bodemarchief inhoudt. Daarom zal een vindplaatsgerichte strategie weinig bijdragen aan een pro-actief beleid dat behoud en bescherming van vindplaatsen voorstaat.

Landschapsperspectief

Daarom is, binnen dit onderzoek, gekozen voor de hantering van een landschapsperspectief. Dit heeft verschillende voordelen. Ten eerste waren de samenlevingen waarvan de vuursteenvindplaatsen een neerslag zijn, mobiele jager-visser-verzamelaars die op effectieve wijze hun omringende landschap benutten. Ook vroege boerensamenlevingen hebben naast het weiden van vee en verbouw van graan waarschijnlijk nog steeds gebruikgemaakt van de voedselbronnen die het omringende landschap hen bood en waren nog mobiel (Louwe Kooijmans, 1993; Raemaekers, 1999). Ten tweede is het met een landschapsgerichte benadering mogelijk om archeologische gegevens te integreren met geologische, geomorfologische, bodemkundige en biologische gegevens afkomstig uit het omringende landschap. Dit geldt vooral voor zogeheten '*low density sites*', locaties waar in het verleden slecht summiere activiteit heeft plaatsgevonden, maar die wel relevant zijn om de leefwijze van de prehistorische mens te achterhalen. Met behulp van een landschapsbenadering

kan bijvoorbeeld de relatie tussen een vindplaats en een nabijgelegen pingoruïne of beekdal worden onderzocht. Als vervolg op het voorgaande biedt een groter schaalniveau het mogelijke om de relatie tussen vindplaatsen en hun relatie met het toenmalige landschap te onderzoeken. Op deze wijze kunnen bijvoorbeeld locatiekeuzefactoren worden onderzocht.

Ten slotte maakt deze benadering het mogelijk om binnen de huidige AMZ een ensemble van vindplaatsen inclusief hun omringende landschap te onderzoeken en zelfs te behouden. Op deze wijze kan dit onderzoek bijdragen aan de biografie van het landschap (Hidding, Kolen & Spek, 2001). Hierdoor is het mogelijk om een landschap of een deel daarvan van een geschiedenis te voorzien om duidelijk te maken dat dit landschap niet alleen in het heden bestaat als akker, beekdal of mooi stukje natuur, maar dat een landschap een eigen verleden heeft waarin in veel gevallen de mens een belangrijke rol heeft gespeeld. In de huidige praktijk is het bijna onmogelijk een draagvlak te creëren voor het behoud van een verzameling steentjes, maar de integratie met het omringende landschap en met de geschiedenis van dat landschap biedt wellicht nieuwe kansen.

Beleidsadviezen

Het is de bedoeling om de drie noordelijke provincies te verdelen in grootschalige landschapseenheden, omdat deze provincies van elkaar verschillen in de vorm van geologische ontstaanswijze, ontginningsgeschiedenis en huidig landgebruik. Op basis van beschikbaar kaartmateriaal, waaronder bijvoorbeeld geologische, geomorfologische, bodem- en historische kaarten, het Actueel Hoogtebestand Nederland en luchtfoto's worden de provincies opgedeeld. Voorbeelden van dergelijke landschapseenheden zijn de Drents-Groningse Veenkoloniën, de Hondsrug, de Friese Wouden etc. Bij de beschrijving van deze deelgebieden zal onder andere aandacht worden besteed aan formatieprocessen. Daarnaast worden de kenmerkende archeologische resten uit de steentijd en landschapkenmerken gedefinieerd. Op basis van de bekende ligging van steentijdvindplaatsen zullen aan bepaalde landschappelijke/geomorfologische zones archeologische verwachtingen worden

verbonden. De bedoeling hiervan is om aan te geven waar vindplaatsen aanwezig kunnen zijn, maar ook wat de kwaliteit (gaafheid) van deze vindplaatsen is. Zones die zeker aandacht zullen krijgen zijn relatief hooggelegen zones die nabij depressies liggen (bijvoorbeeld een pingoruïne of beekdal). Dit zijn de zogeheten gradiëntzones. Onderzoek heeft aangetoond dat dit locaties zijn waar steentijdresten worden aangetroffen (Groenendijk, 1997). Daarnaast zal aandacht worden besteed aan zones die misschien lager liggen, maar waar het microreliëf van het onderliggende dekzand grotendeels intact is. Recent onderzoek van RAAP heeft aangetoond dat in deze gebieden steentijdresten zijn aangetroffen (P. Asmussen, persoonlijke mededeling). Uiteindelijk ontstaan door de beschrijving van de kenmerkende archeologie, landschapselementen en ontstaanswijze per landschappelijke eenheid verschillende ensembles. Aan de hand van deze ensembles zullen specifieke beleidsadviezen in het kader van de AMZ worden geformuleerd.

Een ander onderdeel dat aandacht zal krijgen binnen dit onderzoek is de problematiek van meervoudige occupatie of palimpsestvindplaatsen. Dit zijn locaties waar artefacten en afval worden aangetroffen van verschillende momenten uit de prehistorie door elkaar. Deze vindplaatsen kenmerken zich veelal door de enorme hoeveelheid vuursteen en een groot aantal verschillende ¹⁴C-dateringen. Deze palimpsestvindplaatsen worden in de hedendaagse archeologie veelal negatief benaderd omdat de verschillende bewoningsfasen niet van elkaar te onderscheiden zijn, waardoor functionele interpretaties niet mogelijk zijn. Het bestuderen van dergelijke vindplaatsen vanuit een landschapsperspectief biedt wellicht een veel positievere benadering. Blijkbaar is een bepaalde locatie jarenlang in trek geweest als vestigingsplaats, dus voor samenlevingen uit het verleden heeft een dergelijke plaats een bepaalde aantrekkingskracht gehad. Door de aandacht te verplaatsen van de enorme hoeveelheid nauwelijks te scheiden vuurstenen en te kijken naar de locatie van de vindplaats in relatie met de landschappelijke omgeving is het misschien mogelijk ook dit soort vindplaatsen op een zinvolle manier te interpreteren in termen van menselijk gedrag.

Uiteindelijk zullen de resultaten van het onderzoek steekproefsgewijs worden gecontroleerd door middel van kleinschalig veldwerk. Het is de bedoeling om de geformuleerde ideeën in het veld te controleren en methodieken te testen die uiteindelijk ook binnen de AMZ gebruikt kunnen worden. In deze fase zal naast een landschapbenadering ook een vindplaatsgerichte benadering worden gehanteerd. Dit met het doel vast te stellen wat de minimale onderzoeksinspanning moet zijn, als blijkt dat behoud en bescherming van een vindplaats of meerdere vindplaatsen niet mogelijk is. De exacte strategie en invulling van de veldtoets zal in een later stadium worden vastgesteld.

Summary

Recently the project 'Valuable flints? The assessment and selection of Stone Age sites in the Northern Netherlands' has started. The aim of the project is to assess the scientific value of surface flint scatters. A major goal is to develop assessment and selection strategies which can be used effectively in questions concerning archaeological heritage management (AHM). Using a landscape perspective, the potential of surface sites in the Northern Netherlands will be studied. Attention will also be paid to a positive interpretation of palimpsest sites and the development of minimum research requirements when sites cannot be protected under AHM.

Literatuur

- Bloemers, J.H.F., 2001. Het NWO-stimuleringsprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling' en de conceptuele studies: een strategische handreiking voor onderzoek, beleid en uitvoering. In: M.H. Wijnen & J.H.F. Bloemers (eds), *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling; de conceptuele grondslagen*. Van Gorcum, Assen, pp. 1–6.
- Groenendijk H.A., 1997. *Op zoek naar de horizon; het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8000 voor Chr. en 1000 na Chr.*, Groningen.
- Hidding, M., J. Kolen & Th. Spek, 2001. De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorische erfgoed. In: M.H. Wijnen & J.H.F. Bloemers

- (eds): *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling; de conceptuele grondslagen*, Assen, pp. 7–109.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1993. Wetland Exploitation and Upland Relations of Prehistoric Communities in the Netherlands. In: J. Gardiner, (ed.): *Flatlands & Wetlands. Current themes in East Anglian Archaeology* (=East Anglian Archaeology 50), pp. 71–116.
- Niekus, M.L.Th. & H.R. Reinders, 2002. Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het Noord-Nederlandse landschap. *Paleo-aktueel* 13, pp. 37–40.
- Raemaekers, D.C.M., 1999. *The Articulation of a 'New Neolithic'. The meaning of the Swifterbant Culture for the process of neolithisation in the western part of the North European Plain (4900–3400 BC)*, Leiden.